

Sutartiniai dvibalsiai *ie, uo* ir jų fonologinė interpretacija

Complex diphthongs *ie, uo* and their phonological interpretation

Kazimieras GARŠVA
Lietuvių kalbos institutas
Antakalnio 6, LT-2055 Vilnius

Summary

The mixed diphthongs of the Lithuanian language *i, e, u, a + l, m, n, r* and compound diphthongs *au, ai, ei, ui* are the combinations of two phonemes. They occur only before the consonants and at the end of the word, and before the vowels they split into two syllables, e. g. *kā-la – kāl-ti* “hammers – to hammer”. Both components of the syllable are changed by other phonemes, e. g. *kāl-ti* (to hammer) – *kūlti* (to thrash) – *kilti* (to rise) – *kėlti* (to raise) – *kárti* (to hang) – *kàsti* (to dig).

The complex diphthongs *ie, uo* can also contrast with other phonemes: *tišk* (supply) – *ürk* (examine) – *išk* (splash); *dúoti* (to give) – *dūiti* (to rush) – *dūrti* (to stab) – *dūmti* (to speed); *iénr* (shaft) – *sėnr* (old) – *pėnr* (food); *uolà* (rock) – *salà* (island) – *talà* (harm).

Didžiausia problema yra dėl kai kurių indoeuropiečių kalbų dvibalsių fonologinės interpretacijos. Anglų, vokiečių, rumunų (plg. Gordina 1966, 174–175; Glušak 1966, 379–381), lietuvių ir kitų kalbų dvibalsiai laikomi ir fonemomis, ir dviejų fonemų junginiais arba vieni – fonemomis, kiti – balsių junginiais ar jų variantais. Baltistikoje vargu ar greitai bus prieita vieningos nuomonės, kadangi ir viena, ir kita kalbininkų pusė turi savų argumentų. Vienos ar kitos nuomonės besilaikančių kalbininkų skaičius šiuo atveju nelabai daug ką reiškia, kadangi tai priklauso nuo mokslininko parengtų mokinių skaičiaus.

Lietuvių kalboje skiriami sutartiniai dvigarsiai *ie, uo*, sudėtiniai dvigarsiai *ai, au, ei, ui, eu, oi, ou* (trys paskutiniai būna tik tarptautiniuose žodžiuose, plg. Garšva, Girdenis 1994, 22) ir mišrieji dvigarsiai, kurių pirmąją dalį visoje lietuvių kalboje sudaro trumpieji balsiai *i e u a*, antrąją – sonantai *l r m n*.

The diphthong *uo* can split into two syllables, e. g. *dúo-ti* (to give) – *dā-vė* (gave), *važiúo-ti* (to go) – *važiã-vo* (went).

ie, uo differ from the vowels as they have two (with an intermediate part – three) compound parts and that they have no short phonemes, their rise is changeable and they are a little bit longer than long vowels. So *ie* and *uo* as other two kinds of diphthongs are considered to be combinations of phonemes.

Key words: *phoneme, combination of phonemes, mixed diphthong, compound diphthong, complex diphthong, splitting into two syllables, commutation of the components.*

Mišrieji dvigarsiai *il ir im in, el er em en, ul ur um un, al ar am an* ir sudėtiniai dvigarsiai neabejotinai yra dviejų fonemų junginiai. Pirma, jų dvifonemiškumas matyti be jokių papildomų studijų. Antra, jie būna tik prieš priebalsius ir žodžio gale (prieš pauzę), o prieš balsius suskyla į du skiemenis: *kāl-ti : kà-lo, kėl-ti : kē-lia, kùl-ti : kù-lia, kál-ti : kã-la; badáu-ti : badã-vo* (visi priesagos *-auti* vediniai), *gáu-ti : gã-vo, sáu : sa-vė, ùi-ti : ù-ja*. Trečia, abiejų tipų dėmenys pakeičiami kitomis fonemomis, pvz.: *gilti : gūlti : gėlti; šálti : šėlti : šilti; kalti : kárti : kàsti; kaito (: krito) : kálto : kãrto; vãlgai : vãlgei : valgiui; mãuti : málti* ir t.t. Ketvirta, dėl balsių kaitos toje pačioje morfemoje gali pakisti abi dvigarsio dalys: *kilti : ký-la, sleĩka : sliĩko, málti : mĩltai, plãuti : plóvė* ir pan.

Skirtingai nuo dvigarsių, dvibalsiai į du skiemenis skyla labai retai. Tai pasitaiko ir su ilgaisiais balsiais (*lý-ti : lì-jo, žũ-ti : žù-vo*), todėl šis ir kiti argumentai yra tik papildomi. Bet dėl sudėtinių dvi-

balsių dvifonemiškumo yra kitų argumentų: jie ilgesni už ilguosius balsius (ir sutaptinius dvibalsius, žr. Pakerys 1986, 190), žodžio gale ir net viduryje jų antroji dalis gali kaitaliotis su priebalsiais *j*, *v*: vns. naud. *tuřgui* : viet. *turgujè*, *táu* : *tàvo*, *sáu* : *sàvo*, *sudièu* : *su Dievù*; *šlai-tas* : *šlā-jos* „tokios rogės“, *ù-ti* : *ù-ja*, *gáu-ti* : *gā-vo*. Dėl to sudėtinių dvibalsių antruosius dėmenis siūloma laikyti fonemų *j*, *v* variantais.

Pirmojo akademinės gramatikos leidimo (Vaitkevičiūtė 1965, 57) teiginiai, jog sudėtinių dvibalsių abu dėmenys priklauso tik tam pačiam skiemeniui, yra nedalūs ir panašaus ilgumo kaip ilgieji balsiai – ne visai pagrįsti.

Sutaptiniai dvigarsiai *ie uo*, kaip rodo ir jų klasifikacija, skiriasi ir nuo sudėtinių dvigarsių, ir nuo balsių. Savo ypatybėmis jie yra tarpiniai tarp dvigarsių ir balsių. Su dvigarsiais juos sieja dvi (su tarpine – trys: *iea*, *uoa*) sudėtinės dalys, tai, kad jie neturi trumpųjų atitikmenų, yra kintamo pakilimo (jo tiksliai nustatyti neįmanoma), kiek ilgesni už ilguosius balsius. Prie balsių sutaptinius dvigarsius artina susiliejančios komponentai ir fonetiškai bei fonologiškai panašios priegaidės (kirčiuotos sudėtinės dalys nepailgėja). Priešdėlio ir šaknies sankirtoje dvibalsiai gali būti prieš balsius ir kitus dvigarsius: *príežis*, *príeangis*, *príeausris*, *núoara*, *núoalpis*, *núoauga* ir t.t. (plg. Girdenis 1981, 60; Pakerys 1986, 188), *pusiáaugis*, *sáuéda* (Tekorius 1985, 131–132).

Sutaptinių dvibalsių dalių komutacija (pakeitimas kitomis fonemomis) yra, mano nuomone, daugiau formalus, atsitiktinis (priklausantis nuo kalbos sistemos, o ne fonologijos) ir dėl to ne toks būtinas elementas *ie*, *uo* dvifonemiškumui įrodyti ar atmesti, bet ir tai juos labiau artina prie viename skiemenyje esančių dviejų fonemų junginių. Pastebėta, kad *ie*, *uo* antroji dalis gali būti priešinama su kitų dvibalsių ar mišriųjų dvigarsių dėmenimis: *kĕtis* – *kirtis*, *dúoti* – *dūiti* – *dūrti* – *dūmti*, *kuokĕlė* – *kulkĕlė*, *kuōpti* – *kuŋpti*, *lúotas* – *lūitas*, *tiĕk* – *tĭlk* – *tĭrk* – *tĭšk*, *dúok* – *dūmk* – *dūrk* ir t.t. Dėl nesuprantamų priešasčių šiuo atveju teikiant pirmenybę sintagmai prieš paradigmą (Girdenis 1983, 151), nenorima pripažinti, kad gali būti pakeista ir pirmoji šių dvigarsių dalis priebalsiais *r*, *s*, *ž*, nors į tai atkreipė dėmesį jau L. Jelmslevas (Hjelmslev 1936–1937, 28), pvz.: *íenq* – *sĕnq* – *pĕnq*, *iĕže* – *vĕžė*, *piĕtūs* – *prātūs*, *tiĕsq* – *trĕsq*, *puōtq* – *prōtq*, *skúodžia* – *skrōdzia* – *skrādziai*, *úodas* – *sōdas*, *uolā* – *salā* – *žalā*, *úodo* – *bādo* – *rādo*, *úogq* – *nāgq* – *sāgq* –

vāgq, *úosti* – *kāsti* – *rāsti* (- *kōsti*) (šie pavyzdžiai tikti, jei *uo* laikytume balsių *u* ir *a* junginiu). Sudėtinių dvibalsių ir mišriųjų dvigarsių istorinėje kaitoje dalyvauja tik viena dalis (pirmoji, plg. Pakerys 1986, 191, 193), bet dėl to niekas nesiūlė jų laikyti balsiais.

Sutaptiniai dvibalsiai *ie*, *uo* gali sudaryti opoziciją ir su balsiais: *líeti* – *lyti* – *lōti*, *liĕsti* – *lysti* – *lĕsti*, *liĕpti* – *liuō[p]ti* „šerti“ – *lipti* – *lĕpti* – *lō[p]ti* „lobti“, *plíenas* – *plynas* – *plónas*, *skiĕstq* – *skýstq* – *skústq*, *šviĕsti* – *švĭsti* – *šveisti*, *tiĕ* – *tuō* – *tŭ* – *tō* – *ta*, *tiĕkti* – *tuōkti* – *tĭkti* – *tĕkti* – *tūkti*, *tiĕsė* – *tĭsė* – *tĕsė* – *tšsė*, *dúoti* – *dĕti*, *púodas* – *pūdas* – *pādas* – *pĕdas*, *púotq* – *pūtq* ir t.t. Tai negali būti koks nors argumentas vienai iš dviejų nuomonių palaikyti, kadangi taip galėtume įrodinėti ne tik *ie*, *uo*, bet ir visų kitų dvigarsių „vienafonemiškumą“ ir balsių „dvifonemiškumą“. Bet dvigarsiai dažnai pakeičiami balsių, o balsiai – dvigarsių, pvz.: *bañdo* – *baído* – *būdo* – *bādo*, *jáuko* – *juōko* – *jūko*, *reikia* – *riĕkia* – *rĕkia*, *žándas* – *žĕdas* – *žydas*, *laūpo* – *láipo* – *leipo* – *líepo(s)*, *kaĩs* – *keĩs* – *kiĩs*, *káimas* – *kĕlmas* – *kĕmas*, *teĩs* – *tiĩs* – *tĩs*, *vaĩkas* – *viĕkas* – *vilkas* – *vĩkas*. Skiemenų ir žodžio sandara leidžia tik tam tikrą fonemų eilę. Pavyzdžiui, pradinėse priebalsių samplaikose priebalsiai *m*, *t* ir kiti būna tik po *s* (plg. *smók* – *stók*) ir niekas nereikalauja, kad komutacijoje jie apsikeistų vietomis.

Nuosekliai laikantis N. Trubeckojaus fonemų skyrimo taisyklių (1960, 62–66, 207), fonema nereikėtų laikyti bent dvibalsio *uo*, kadangi jis gali skilti, kaip ir kiti dvigarsiai, į du skiemenis, pvz.: *dúo-ti* – *dā-vė*, *šlúo-ti* – *šlā-vė* (kaip ir dvibalsis *au*, plg. *aū-ti* – *a-vė*, *gáu-ti* – *gā-vo*, *máu-ti* – *mó-vė*, *uo* čia laikomas *a* ir *v* junginiu, tik, skirtingai nuo *au*, jo komponentai dėl žodžio sandaros taisyklių „apsikeičia“ vietomis). Antra, būtajame kartiniame laike *uo* suskyla į du skiemenis ir darioje priesagoje – *úoti*, *-úoja*, *-āvo*, plg.: *ga-rúo-ti* – *ga-rā-vo*, *va-žiúo-ti* – *va-žiā-vo* (panašiai kaip priesagoje *-áuti*, *-áuja*, *-āvo*, plg. *badáuti*, *badauja*, *badāvo*). Trečia, atkreiptinas dėmesys ir į kamiengalio *-uo* kaitą su priesaga *-uva*: *akmuō* / *akmuvā*, *ruduō* / *ruduvā*, *sesuō* / *sesuvā*, *šuo* / *šuvā*, *tešmuō* / *tešmuvā* ir panašiai*. Daugelyje šnektų gali pasitaikyti abu žodžio variantai. Priesagos *-uva* atsiradimą čia įmanoma aiškinti ir fonetiškai: tarp dviejų balsių, kaip ir kitais atvejais, įspraustas priebalsis *v*.

Su dvibalsiu *ie* lietuvių kalboje tokių pavyzdžių nėra, plg. *dúo-ti* – *dā-vė*, *ei-ti* – *ĕ-jo*, bet *líe-ti* – *liĕ-jo*.

* Šiaurės panevėžiškiai sako *rōdov* „ruduva“, *šōva* „šuva“, bet *ākma* / *ākem* „akmuo“, *piĕma* / *piĕm* „piemu“.

Tai pasitaiko tik latvių kalboje, plg. *siet* „rišti, sieti“ – *sē-ja* „riša, sieja“.

Sutaptiniai dvibalsiai *ie, uo* yra šiek tiek ilgesni už ilguosius balsius. Sudėtiniai dvibalsiai yra dar kiek ilgesni – tai nulemia žemutinio pakilimo balsiai *a, e*. Pagal A. Pakerį (1982, 52) bendrinės kalbos kirčiuotų tvirtapradžių ilgųjų balsių, sutaptinių dvibalsių *ie, uo* ir sudėtinių dvibalsių *au, ai, ei, ui* santykis yra 1 : 1,12 : 1,25, nekirčiuotų – 1 : 1,09 : 1,15, o kirčiuotų tvirtagalių yra mažiausias – 1 : 1,02 : 1,08. Panašūs duomenys gauti ir lietuvių kalbos pietvakarinėse šnektose (Atkočaitytė 2000, 99; Leskauskaitė 2001, 122).

Tarmių duomenys *ie, uo* interpretacijos iš esmės nekeičia. Pavyzdžiui, pietų ir vakarų žemaičių, panevėžiškių, uteniškių ir kitose tarmėse nekirčiuoti *ie, uo* dažniausiai vienbalsinami (šiaurės žemaičių, atvirkščiai, dvibalsinami *é, o*), bet taip gali būti ir su kitais dvibalsiais: plg. žemaičių *vā-ks* „vaikas“, panevėžiškių *gràžę(s')* „gražiai(s)“, *màto(s)* „mataū(s)“, *kiekviēns / kekviēns / kikviēns* „kiekvienas“, *stegvì.lę / steigvì.lę* „Steigviliai“ ir t.t.

Siūlymai vienafonemiškai interpretuoti kai kurių kalbų sutaptinius dvigarsius bendrojoje kalbotyroje kelti jau 1929 m. (Trubetzkoy 1929, 55). Pastebėta (Vachek 1936), jog ne kiekvienas sutaptinis dvigarsis turi būti laikomas viena fonema. Lietuvių kalbos *ie, uo* viena fonema nuo 1966 m. laikyti siūlė A. Girdenis (1983, 152) ir didelė dalis jo buvusių mokinių (Kosienė 1978, 30–31; Kačiuškienė 1982, 41 ir t.t.), studentų (plg. Girdenis 1995, 85–87; Leskauskaitė 2001, 23; Smoczyński 2001, 211–213). Svariausias *ie, uo* vienafonemiškumo argumentas kol kas yra jų priegaidžių tarimas (panašiai

kaip balsiuose, priegaidžių niveliacija), bet tai sąlygoja skirtinga sutaptinių ir sudėtinių dvibalsių sandara** . Daugelyje kalbininkų darbų diskusija dėl *ie, uo* fonologinės interpretacijos aptarta neišsamiai, nuomonei pagrįsti mažai pateikiama argumentų (ypač naujų), todėl mažiau reikšmingi straipsniai čia neminimi. Dialektologijoje iki šiol svarbu kuo tiksliau suregistruoti, apibendrinti šnektų duomenis ir tik po to juos objektyviai teoriškai aiškinti.

Kiti autoriai mano, jog *ie, uo* tikslingiau interpretuoti kaip dviejų garsų junginius (Hjelmsov 1936–1937, 28; Schmalstieg 1958; Hamp 1959, 200; Kazlauskas 1966, 75–79; Heeschen 1968, 216; Kenstowicz 1969, 5; 1970, 79; 1972, 3–4; Garšva 1977, 67–69; 1982, 66; Tekorius 1985, 125–133). Maždaug iki 1985 metų ši nuomonė vyravo ir lietuvių kalbos gramatikose, kur *ie, uo* vadinami dvibalsiais.

Apibendrinant galima padaryti šias išvadas: nuo balsių garsai *ie, uo* skiriasi tuo, kad jų yra dvi (su tarpine – trys) dalys, kad jie neturi trumpųjų tos pačios kokybės fonemų, yra kintamo pakilimo. Jie susideda iš dviejų balsių, kurie iš dalies gali būti pakeičiami kitomis fonemomis ir yra kiek ilgesni už ilguosius balsius. Dvibalsis *uo* gali pasidalyti į du skiemenis.

Visi šie argumentai rodo, jog bendrinės kalbos ir visų tarmių sutaptinius dvibalsius *ie, uo* tikslinga ir toliau laikyti ne balsiais, o dvigarsiais, ne viena fonema, o dviem. Ne su visais išdėstytais teiginiais sutinkant, vien priešingos nuomonės nereikėtų skelbti gramatikose, vadovėliuose ir kituose populiariuose leidiniuose. Fonemomis paprastai laikomi garsai, kurių nebegalima padalinti į smulkesnius garsus, einančius vienas po kito.

Literatūra

1. Atkočaitytė D. 2000. Pietų žemaičių raseiniškių fonologinė sistema: prozodija ir vokalizmas. Dakt. dis. Vilnius: VPU.
2. Garšva K. 1982. Svarbesnės šiaurės vakarų panevėžiškių fonologijos ypatybės. – *Baltistica*, t. 18 (1), p. 65–74.
3. Garšva K., Girdenis A. 1994. Fonologija. Dabartinės lietuvių kalbos gramatika. Red. V. Ambrazas. Vilnius, 1994, p. 15–40.
4. Girdenis A. 1981. Fonologija: Vadovėlis resp. aukšt. m-lų liet. k. ir lit. spec. studentams. Vilnius: Mokslas.
5. Kačiuškienė G. 1982. Vakarinių šiaurės panevėžiškių balsių kiekybė ir jos fonologinė interpretacija. – *Kalbotyra*, t. 33 (1), p. 39–45.
6. Kazlauskas J. 1966. Lietuvių literatūrinės kalbos diferencinių elementų sistema. – *Kalbotyra*, t. 14, p. 73–81.

** Bendrinės lietuvių kalbos fonemų dažnumo tyrimas labiau remtų požiūrį, pagal kurį *ie, uo* laikomi savarankiškais fonemomis (Girdenis, Karosienė 2001, 182–193).

7. Kosienė O. 1978. Uteniškių tarmės balsinės fonemos. – *Kalbotyra*, t. 29 (1), p. 29–40.
8. Leskauskaitė A. 2001. Pietvakarinių pietų aukštaičių vokalizmas: fonologinis ir eksperimentinis tyrimas. Dakt. dis. Vilnius: LKI, VDU.
9. Pakerys A. 1982. Lietuvių bendrinės kalbos prozodija. Vilnius: Mokslas.
10. Pakerys A. 1986. Lietuvių bendrinės kalbos fonetika. Vilnius: Mokslas.
11. Vaitkevičiūtė V. 1965. Fonetika. – Lietuvių kalbos gramatika. Vilnius: Mintis, t. 1, p. 43–160.
12. Garšva K. 1977 – Гаршва К. К. Слоговые акценты в фонологической системе (на материале литовского языка): Дис. ... канд. филол. наук. Москва: ИЯ АН СССР.
13. Girdenis A. 1983 – Гирденис А.-С. А. Теоретические основы литовской фонологии: Дис. ... д-ра филол. наук. Вильнюс: ВГУ.
14. Girdenis A. 1995. Teoriniai fonologijos pagrindai. Vilnius.
15. Girdenis A., Karosienė V. 2001. Häufigkeit der Phoneme und die Phonologische Wertung der litauischen Diphthonge. – Girdenis A. *Kalbotyros darbai*. T. 3. Vilnius: Mokslo ir encikloped. leidybos institutas.
16. Gluśak 1966 – Глушак Т. С. К проблеме фонологической интерпретации дифтонгов. – *Исследования по фонологии*. Москва, с. 376–384.
17. Gordina 1966 – Гордина М. В. О различных функциональных единицах языка. – *Исследования по фонологии*. Москва, с. 172–183.
18. Hamp E. 1959. Buividze Lithuanian Phonemes. – *Intern. J. of Slavic Linguistics and Poetics*, Vol. 1–2, p. 195–202.
19. Heeschen C. F. E. 1968. Einführung in die Grundprobleme der generativen Phonologie mit besonderer Berücksichtigung der litauischen Phonologie: Inaug.-Diss. zur Erlangung der Doktorwürde. Bonn: Friedrich-Wilhelms-Universität.
20. Hjelmslev L. 1936–1937. Accent, intonation, quantite. – *Studi Baltici*, vol. 6, p. 1–57.
21. Kenstowicz M. 1969. Lithuanian Phonology: Thesis ... for the Degree of Doctor Philosophy. Urbana (Ill.): University of Illinois.
22. Kenstowicz M. 1970. On the Notation of Vowel Length in Lithuanian. – *Papers in Linguistics*, vol. 3 (1), p. 73–113.
23. Kenstowicz M. 1972. Lithuanian Phonology. – *Studies in the Ling. Sciences*, vol. 2 (2), p. 1–85.
24. Schmalstieg W. R. 1958. A Descriptive Study of the Lithuanian Verb System. – *General Linguistics*, vol. 3 (1) (Suppl.).
25. Smoczyński W. 2001. Język litewski w perspektywie porównawczej. Krakow: Wydawnictwo uniwersytetu Jagiellońskiego.
26. Tekorius A. 1985. Zur phonologischen Wertung der litauischen Diphthonge. – *Baltistica*, 21 (2), p. 125–133.
27. Trubetzkoy N. S. 1929. Zur allgemeinen Theorie der phonologischen Vokalsysteme. – *Trav. du Cercle ling. de Prague*, vol. 1, p. 39–67.
28. Trubeckoj 1960 – Трубецкой Н. С. Основы фонологии. Москва: Изд-во иностр. лит.
- Vachek J. 1936. Phonemes and Phonological Units. – *Trav. du Cercle ling. de Prague*, vol. 6, p. 235–239.